

ابن نجار و کتاب

الدرّة الثمینة فی أخبار المدينة المنورة^۱

دکتر صلاح الدین شکر / مرتضی حسنی نسب*

چکیده

شهر مدینه به جهت جایگاه و اهمیتش، از دیرباز کانونی برای مورخان؛ از جمله محمد بن محمود، معروف به ابن نجار (متوفای ۶۴۳ق.ه.)، نگارنده کتاب «الدرّة الثمینة فی أخبار المدينة» بوده است. ابن نجار این اثر را در قرن هفتم هجری نگاشت که در نوع خود ممتاز و توصیفی دقیق از شهر مدینه است. «الدرّة الثمینة»، به شیوه‌ای جالب و خاص تنظیم گردیده که وسعت اطلاعات، منابع متنوع، سفرهای فراوان و گستردگی نظر و وثاقت نویسنده، از مهم‌ترین شاخصه‌های آن است.

پژوهش حاضر پس از بررسی جوانب زندگی ابن نجار، به معرفی کتاب و نسخه‌های مختلف آن پرداخته است. ابن نجار کتاب خود را به هجده باب تقسیم‌بندی کرده، با اسم مدینه آغاز می‌کند. سپس از فتح و هجرت پیامبر شروع کرده، به بیان فضیلت‌های آن و حدود حرم و آثار تاریخی از مسجد پیامبر تا مسجد قبا و بقیه مساجد می‌پردازد. بعد از آن، از چاه‌ها و آبادی‌های اطراف یاد نموده، با سخنی از صحابه بزرگ و تابعین و افراد تابع آنها بحث را خاتمه می‌دهد. در هر بخش، با آیه‌هایی از قرآن و احادیث پیامبر و اخبار و سخنان صحابه و تابعین و تابعان آنان اسناد داده است. معرفی چهار نسخه مختلف کتاب و همچنین روش بررسی آن، از دیگر نکات این تحقیق است.

کلیدواژه‌ها: ابن نجار، الدرّة الثمینة، مدینه، معرفی کتاب، نسخه شناسی.

۱. دکتر صلاح الدین شکر، محقق کتاب «الدرّة الثمینة» در معرفی کتاب یاد شده با شرح و تفصیل قلم زده و به توضیح در مورد آن پرداخته است. از آنجا که هدف ما صرفاً معرفی آن به‌طور اختصار بود، لذا با حذف موارد غیر ضرور، به نوشته حاضر اکتفا کردیم.

*. دکترای مدرسی تاریخ و تمدن اسلام از دانشگاه تهران.

زمانه ابن نجار

وضعیت سیاسی:

ابن نجار با چهار خلیفه عباسی هم عصر بود:
اول: الناصر لدين الله احمد ابو العباس؛ که دوره خلافت وی ۴۷ سال؛ طولانی ترین دوره بود (ذهبی، ۱۴۰۵ق.، ج ۲۲، ص ۱۹۲ به بعد).
دوم: الظاهر بامر الله محمد بن الناصر لدين الله؛ ابن اثیر گوید: زمانی که الظاهر خلافت را پذیرفت، عدالت و نیکی دو خلیفه عمر پیشین را اجرا کرد (سیوطی، ۱۴۲۵ق، ص ۴۶۵ - ۴۶۶).
سوم: المستنصر بالله، ابو جعفر المنصور بن الظاهر بامر الله .
چهارم: المستعصم بالله ابو احمد؛ (که ابن نجار سه سال از خلافت او را درک کرد).

وضعیت علمی:

علی رقم وجود نوسانات سیاسی فراوان و افزایش فتنه‌ها و اختلاف‌ها و از هم گسستگی دولت عباسیان و اوضاع بد اجتماعی و گرسنگی و بیماری‌ها و بلاها و عدم امنیت و آرامش در بسیاری از حکومت‌ها و دولت‌های اسلامی، وضعیت علمی در این عصر از رونق بسیاری برخوردار بود. چون خلفا به علم‌آموزی تشویق می‌کردند (سیوطی، ۱۴۲۵ق، ص ۴۵۱، ذهبی، ۱۴۰۵ق، ج ۲۲، ص ۱۹۷. ۱۹۸). ابن نجار نقل می‌کند که الناصر به من اجازه نقل داد. در دمشق، حجاز، قدس، حلب، بغداد، اصفهان، نیشابور، مرو و همدان با نام وی حدیث روایت می‌شد (سیوطی، ۱۴۲۵ق، ص ۴۵۷).

در سال ۶۲۱ خانه حدیث «الکاملیه» در قاهره بین القصرین تأسیس شد. شیخ آن هم ابوالخطاب ابن دحیه تعیین گردید. خلیفه المستنصر بالله ابو جعفر مکتب مستنصریه را تأسیس کرد و برای علمایی که در آن تدریس می‌کردند حقوق ماهیانه خوبی در نظر گرفت (سیوطی، ۱۴۲۵ق.، ص ۴۶۱). ابن نجار گوید: کتاب‌های علمی در زمان خلیفه المستنصر با گران‌ترین قیمت فروخته می‌شد؛ چون افراد تمایل زیادی برای خرید داشتند (ذهبی، ۱۴۰۵ق.، ج ۲۳، ص ۱۵۷).

زندگی نامه

محمد بن محمود بن حسن بن هبة الله بن محاسن بن هبة الله ابو عبدالله بن ابو فضل بغدادی معروف به ابن نجار یکشنبه، شب بیست و سوم ذی قعدة، سال ۵۷۸ق. برابر با ۱۱۸۲م. در بغداد به دنیا آمد و در ۶۴۳ق. برابر با ۱۲۴۵م. از دنیا رفت (ابن کثیر، ۱۴۰۷ق.، ج ۱۳، ص ۱۹۹). پدرش (م ۵۸۶ق.) از نجاران موفق بارگاه خلافت و از عوام بود.

ابن نجار علوم عربی را از عالمان نحو بغدادی؛ مانند ابو بکر بن مبارک بن مبارک واسطی نحوی فراگرفت (۵۳۴ق.، ۶۱۲ق.). همچنین اساتید وی عبارت بودند از: ابو الحسن علی بن مبارک بن بابویه نحوی (۵۴۳ق.، ۶۳۲ق.)، ابو البقاء عبدالله بن حسین نحوی عکبری (۵۳۸ق.، ۶۱۶ق.) و ابو الخیر مصدق بن شیب بن حسین واسطی (۵۳۵ق.، ۶۰۵ق.)، وی سپس به کتابت و حدیث پرداخت. در سال ۵۸۸ نیز اقدام به سماع حدیث کرد. در سال ۵۹۳ خودش حدیث نقل نمود و بالاخره برای ابو الفرج بن عبدالوهاب بن صدقة بن کلیب حرانی (۵۰۰ق.، ۵۹۶ق.)، ابو عبدالرحمان بن علی جوزی، ابو احمد عبدالوهاب بن علی بن علی بن سکینه بغدادی (۵۱۹ق.، ۶۰۷ق.)، ابو طاهر مبارک بن مبارک بن هبة الله بن معطوش عطار (۵۰۷ق.، ۵۹۹ق.)، ابو القاسم ذاکر بن کامل بن ابو غالب خفاف و برخی دیگر به قرائت حدیث پرداخت.

آثار ابن نجار

از ابن نجار کتابها و آثار زیادی برجای مانده است؛ از جمله «القمر منیر فی مسند الکبیر» که نام همه صحابه و حدیث شناسان در این کتاب آمده است. «کنز الامام فی السنن و الاحکام»، «المؤتلف و المختلف» که به فرمانده ابن ماکولا هدیه شده است. «المتفق و المفترق»، «انتساب المحدثین الی الآباء و البلدان»، «عوالیه»، «جنة الناظرین فی معرفة التابعین»، «العقد الفائق»، «الکمال فی معرفة الرجال»، کتاب «الدرة الثمينة فی اخبار المدينة»، «روضه الاولیاء فی مسجد ایلیا»، «نزهة القرى فی ذکر امّ قرى»، «الأزهار فی انواع الاشعار»، «عیون الفوائد» که در شش سفر تنظیم گردیده است، «مناقب الشافعی»، «انواع الزهر فی محاسن شعر شعراء العصر»، «سلوة الوحید»، «غرر الفوائد» در شش جلد، «نشوار المحاضرة»

که از زبان مردم نوشته است، «مجموع غرر الفوائد و منثور درر القلائد»، «نزهة الطُّرف فی اخبار اهل الطُّرف»، «إخبار المشتاق الی اخبار العشاق» و «الشافی فی الطب».

یاقوت حموی می نویسد: ابن نجار پیشوا و حجت و ثقة و حافظ و ادیب و عارف به علوم تاریخی و ادبیات و خوش سخن و خطیبی بزرگ بود. وی تصنیف و اشعار بسیاری دارد (یاقوت حموی، ۱۴۱۴ق.، ج ۱۹، ص ۵۱ - ۴۹).

معرفی کتاب «الدرة الثمينة...» و نسخه خطی آن

هیچ اختلاف نظری در نام کتابی که قصد معرفی اش را داریم وجود ندارد. کتابی که نویسنده، آن را «الدرة الثمينة فی اخبار المدينة المنورة» نام گذاری کرده است. تنها در کتاب خطی قرن هشتم هجری با خطی متفاوت نام این کتاب را «نزهة الزمان فی اخبار المدينة» نوشته است که این هم اشتباه خطی است. این نسخه از کتاب، با حرف «ب» نشانه گذاری شده است. دوم، چیزی است که این نکته را تأیید می کند و آن اینکه در همه نسخه های خطی دیگر، نام حقیقی کتاب، یعنی «الدرة الثمينة فی اخبار المدينة» درج گردیده است. سوم، همه افرادی که شرح حال ابن نجار را بیان کرده و کتاب های او را برشمرده اند، این نام را در عنوان های کتاب های وی «الدرة الثمينة فی اخبار المدينة» ذکر کرده اند؛ از جمله: یاقوت حموی، ذهبی، محمد شاکر کتبی، ابن قاضی شهبه، ابن حماد حنبلی، حاجی خلیفه.

زین الدین مراغی (۷۲۷ق.، ۷۹۵ق.) می گوید: این کتاب از بهترین موضوعات و جامع ترین آنها و واقعی ترین و مشهورترین مطالب مدینه منوره سخن می گوید. کتابی است تاریخی از امام حافظ محب الدین بن نجار به نام «الدرة الثمينة فی اخبار المدينة» (مراغی، ۱۴۰۱ق.، مقدمه، ص ۱۰).

ابو الیمن ابن عساکر (۶۱۴ق.، ۶۸۶ق.) می نویسد: در سال ۶۴۱ق. ابن نجار را در بغداد ملاقات کردم و از او احادیثی شنیدم. وی اجازه روایت «الدرة الثمينة فی اخبار المدينة» را به من داد و دست نوشته ای مربوط به شنیده ها به من عطا کرد. امام ابن حجر در میان سالی و در میان گروهی که برای نوشتن معجم الفهرس گرد هم آمده بودند چنین نقل می کند: «کتابی از حافظ محب الدین محمد بن نجار در مورد تاریخ مدینه وجود دارد که از ابتدای

ایجاد مدینه تا یک سوم آن با اجازه از الحجار (۶۲۴ق. ، ۷۳۰ق.) با اجازه از ایشان نقل شده است.» (ابن عساکر دمشقی، بی تا، ص ۵۴).

موضوع کتاب و دلیل نگارش

ابن نجار در مقدمه کتاب «الدرة الثمينة...» آورده است: بنده زمانی که به مدینه وارد شدم، به زیارت قبر پیامبر ﷺ توفیق یافته، در آنجا اقامت کردم. با گروهی از شایستگان و فرزندان علم و فاضلان جوار آن حضرت اجتماع کردم. خداوند ما و آنها را از بلاها و بیماری‌ها در امان بدارد! در مورد فضیلت مدینه و اخبار از من پرسیدند. هرچه در خاطر داشتم برای آنها بیان کردم. از من خواستند تا نوشته‌هایی در این مورد به آنها نشان دهم؛ ولی عذر خواستم؛ چون حفظ مطالب کم و زیادتی دارد. اگر همه کتاب‌هایم هم حاضر باشند، به شکل شفاهی بیان می‌کنم. آنها اصرار کردند و گفتند: به دست آوردن خلاصه‌ای کوتاه بهتر است تا از دست دادن همه آن. این شهر با همه فضایی که دارد از داشتن چنین اثری بزرگ که به بیان اخبار آن پرداخته باشد خالی است. ما دوست داریم کتابی در این رابطه بنویسید.

به درخواست آنها پاسخ دادم. به امید آن که برکت این کتاب نصیب گردد، فرصتی برای پیروی از دستور آنها به دست آورم و حق هم‌صحبتی را بجا آورده باشم. از خداوند خواستم به خاطر نوشتن فضایل دار الهجرة پیامبر و ذکر اخبار آن، به من ثوابی بزرگ عنایت کند تا افراد با خواندن این کتاب تمایلی برای آمدن به این شهر و زیارت افراد مدفون در این آستان را بدست آورند. استخاره کردم و با یاری خدا و توفیق او شروع به نگاشتن کردم. بیشتر مطالب را بدون سند ذکر کردم؛ چون منابع در دسترس نداشتم، از خداوند می‌خواهم که این اثر را آبروی من قرار دهد و به خاطر آن به تقرب دست یابم؛ در دنیا و آخرت برایم سودمند باشد و خداوند بر هرچه بخواهد تواناست.

از مقدمه مؤلف، موضوع کتاب و سبب تألیف آن و روش نگارش مشخص است که او کتاب خود را به هجده باب تقسیم کرده و با اسم مدینه شروع می‌کند، سپس از فتح و هجرت پیامبر سخن به میان آورده و به بیان فضیلت‌های آن و حدود حرم و آثار تاریخی

از مسجد پیامبر تا مسجد قبا و بقیه مساجد می‌پردازد. بعد از آن، به ذکر چاه‌ها و آبادی‌های اطراف پرداخته و با سخنی از صحابه بزرگ و تابعین و افراد تابع آنها بحث را خاتمه می‌دهد. در هر بخش با آیه‌هایی از قرآن و احادیث پیامبر و اخبار و سخنان صحابه و تابعین و تابعان آنان اسناد داده است.

این نجار توجه زیادی به احادیث و اخبار نشان داده است. وی در این کتاب به احادیث و کتاب‌های بسیاری اسناد می‌دهد؛ بدون اینکه آن کتاب‌ها همراه وی باشند. در مقدمه هم این نکته را یادآوری کرده است. تعداد بسیاری از احادیث صحیح و حسن و ضعیف را ذکر کرده است. همه دانشمندان علم حدیث در باب صحیح و حسن و ضعیف را یادآورده‌اند. برخی از این افراد به عمل به حدیث ضعیف عقیده دارند؛ مانند احمد و ابو داود و دیگران. حمل بر حدیث ضعیف دارد که ضعف آنها زیاد نیست. چون هر حدیثی که ضعفش زیاد باشد از نظر علما باید ترک شود و گرنه احادیث مخالف با آن زیاد می‌شود. توجه آنها در این باره این است که حدیث‌های ضعیف، محتمل به اصابت هستند و چیزی با آنها مخالفت نمی‌کند. این مورد جانب اصابت را در روایت‌ها نیرومند می‌سازد و باید بدان عمل کرد (عتر، ۱۴۰۱ق.، ص ۲۹۱).

این نجار بدین جهت احادیث ضعیف را ذکر کرده که به کتاب محمد بن حسن بن زباله تکیه داشت. وی نزدیک به سی و دو متن گفتاری با سند کامل از کتاب اخبار مدینه از ابن زباله نقل کرده است. همه مورخانی که بعد از ابن زباله به نوشتن تاریخ مدینه روی آورده‌اند، از کتاب اخبار المدینه اقتباس کرده‌اند؛ مانند یحیی بن حسن علوی سال ۲۵۸ در کتاب «المناسک و معالم الجزیره» و جمال الدین محمد مطری (م ۷۴۱ق.) در کتاب «تعریف بما آنست الهجرة من معالم دارالهجرة» و عبدالله محمد مرجانی (م ۷۶۹ق.) در کتاب «بهجة النفوس والأسرار» و زین الدین مراغی م ۸۱۶ در کتاب تحقیق النصره و نورالدین سمهودی (م ۹۱۱ق.) که از مشهورترین مورخان مدینه در قرن دهم هجری است. بیشتر مورخان از روش ابن زباله تأثیر پذیرفته‌اند. سمهودی از این کتاب بعنوان منبع اصلی کتاب خویش به نام «وفاء الوفا باخبار دار المصطفی» استفاده کرده است و بیش از ششصد و سی و چهار متن از این کتاب اقتباس کرده است. همچنین برخی روایت‌های آن را تضعیف

کرد و گاهی اوقات از روایاتی استفاده کرد؛ چون ابن زباله هم عصر آن وقایع بوده است و وی در تاریخ مدینه مورد اعتماد است؛ همچنان که سمهودی هم در کتابش بدان اشاره کرده است (ابن زباله، ۱۴۲۴ق.، صص ۲۶۸ - ۲۶۶، و ببینید: سمهودی، ۱۴۱۹ق.، ج ۱، ص ۳۵۲). کتاب الدرّة الثمينة ابن نجار؛ از جمله زیباترین و بهترین کتاب‌های قدیمی در مورد اخبار مدینه است.

شناخت نسخه‌های خطی

مرکز تحقیقات و پژوهش مدینه، چهار نسخه کتاب خطی ابن نجار را برایم فراهم کرد. نسخه اول به نام «أ» و نسخه دوم به نام «ب» و نسخه سوم «ج» و نسخه چهارم به نام «د» رمز گذاری شده بود.

نسخه اول: در واقع نسخه مادر این کتاب است و نزدیک‌ترین نسخه‌های خطی به زمان نویسنده محسوب می‌شود. تاریخ نوشتن آن سه شنبه پنجم ربیع الآخر سال ۷۳۱ق. است. نسخه‌ای کامل است و هیچ یک از برگه‌های آن نیفتاده است. نسخه‌نویس آن عبدالقاهر بن احمد بن سلیمان بن موهوب است.

نسخه‌های چاپی کتاب بارها بدون تحقیق چاپ شده است:

چاپ اول؛ «الدرّة الثمينة فی تاریخ المدینة» مورخ حافظ شیخ محمد بن محمد بن محمود نجار ۵۷۳ - ۳۴۷م. جمعی از بزرگترین علما و ادیبان بر آن تحقیق نوشته‌اند و محمد سرور صبان معاون اصحاب نهضت ادبی در مکه آن را انتشار داده است. در ضمن کتاب شفا الغرام از فاسی بخش دوم و مابعد آن ذکر شده است. در تحقیق این کتاب بر سه نسخه خطی تکیه شده؛ نسخه خطی در استانبول؛ نسخه تاریخ مدینه دار الخلافة العلیة به دست کاتب حاج احمد الانقروی معروف به عرب شیخ زاده که در کتابخانه تیموری است؛ نسخه انتشارات الرساله در قاهره و با شرح استاد صالح جمال الدین و مقدمه ابن مانع.

چاپ دوم؛ الدرّة الثمينة فی تاریخ المدینة از حافظ ابن نجار ارائه و تحقیق و شرح دکتر محمد زینهم محمد عزب کتابخانه فرهنگ دینی، چاپ اول، قاهره ۱۹۹۵م/۱۴۱۶ق.

نسخه دوم: روی جلد آن با خطی متفاوت نوشته شده: «نزهة الزمان فی اخبار المدينة» که نامی اشتباه است. نام خطاط و مکان خطاطی نوشته نشده، تاریخ خطاطی قرن هشتم هجری. برخی کلمات حرکت گذاری شده و مطالب تیزی با خطی درشت تر نوشته شده است و حاشیه نویسی کمی دارد. این نسخه نسبت به نسخه اول کمبودهایی در اواسط و آخر کتاب دارد.

نسخه سوم؛ ابوالفیض و ابوالسعاد عبدالستار بن عبدالوهاب صدیقی حنفی کتبی مکی دهلوی در شب ۱۴ ماه شوال سال هزار و دویست و هفده در مکه با خط نسخ معمول نوشته‌اند. نسخه‌ای عالی و تصحیح شده و قابل نظر است. مطالب اصلی و برخی کلمات با قلم قرمز نوشته شده است. برخی کلمات در فهرست بندی کتاب حرکت گذاری و از نسخه مکتوب در ۲۱ ربیع الاول ۹۷۵ق. به خط محمد بن عبداللطیف بن محمد اشبیلی خزرچی نقل شده است.

این نسخه در سال ۱۴۰۱ق. ۱۹۸۱م. با تحقیق و شرح صالح محمد جمال در انتشارات دار الثقافة مکه منتشر شده است. همچنین کتابخانه دارالزمان در مدینه این نسخه از کتاب را منتشر ساخت. چاپ اول سال ۱۴۲۴ق. تعداد صفحات ۳۴۴، عنوان کتاب تاریخ شهر مدینه به نام «الدرة الثمينة فی اخبار المدينة» که احادیث آن خارج شده و تحقیق و برگرداندن متون توسط عبدالرزاق المهدي انجام شده است.

کار و روش بررسی کتاب

بنده به مقایسه و ثبت اختلافات و تفاوت‌های مهم بین نسخه‌ها پرداختم و نسخه استانبول را اصل کار قرار دادم که در دانشگاه ملک سعود در ریاض به شماره ۱۲۶ ثبت شده است؛ به دلایل زیر:

۱. چون قدیمی‌ترین نسخه موجود از این کتاب و نزدیک‌ترین آنها به زمان زندگی مؤلف بود که در روز سه شنبه ۵ ربیع الثانی سال ۷۳۱ق. نوشته شده بود.
 ۲. مورد اعتمادترین نسخه موجود است؛ چون سند آن به شکل مستقیم از خطاط به نگارنده کتاب است.
 ۳. نسخه کامل کتاب از اول تا آخر است. تنها برخی تصاویر از بین رفته است.
- روش من در تحقیق این کتاب به این شکل بود که: به نسخه اصلی کتاب تکیه کردم و در حاشیه به اختلافات موجود در نسخه‌های دیگر و کمی و زیادی اشاره کرده‌ام؛

- جز اختلافات و اشتباهاتی که در نسخه اصلی وجود داشت که صحیح آن را قرار داده‌ام.
۱. صحیح آن را در متن اصلی بین دو پرانتز قراردادام و اشاره‌ای هم در حاشیه به آنچه در متن اصلی آمده، داشته‌ام.
 ۲. آیه‌های قرآنی را بین دو کمان قرار دادم و شماره آنها و سوره را ذکر کردم.
 ۳. احادیث نبوی را استخراج کرده و حکم سند آنها را آوردم. همچنین احادیثی که چندان مورد اعتماد نیستند را داخل دو پرانتز قرار داده‌ام.
 ۴. آثار و مؤلفات کمی در کتاب وارد شده است؛ چون کار استخراج آنها بسیار سخت است. همه آنها را در یک جایگاه ذکر نکرده است؛ بنابراین، هر اثری را داخل پرانتز ذکر کردم.
 ۵. برخی از مسائل را که مهم و لازم بود شرح و توضیح دادم، و خود را مقید به ایراد توضیحات در مورد همه مسائل نکردم؛ چون سخن نویسنده اغلب روشن بوده و نیازی به توضیحات زیاد نداشت.
 ۶. کلمات و لغات نا آشنا و سخت و نسبت‌ها و کنیه‌ها را در حاشیه توضیح دادم.
 ۷. احادیث مرفوع و موقوف و آثار را شماره گذاری کردم.
 ۸. اسامی اماکن و کشورها و قبیله‌ها و طایفه‌ها را توضیح دادم.
 ۹. برخی اشتباهات نحوی و املایی را مشخص کردم و در متن صحیح آن را نوشتم؛ ولی در حاشیه به آن اشاره نمودم.
 ۱۰. به آغاز هر صفحه از صفحه‌های اصلی کتاب اشاره کردم. بدین ترتیب در حاشیه راست دو برگگی‌ها و در حاشیه چپ تک برگگی‌ها به آغاز هر صفحه اصلی اشاره کردم. طرف اول برگه اصلی را شماره گذاری کرده و بعد از شماره گذاری حرف «الف» گذاشتم. بعد از آن برای طرف دوم برگگی خود شماره را گذاشته و بعد خط مورب و حرف «ب» گذاشتم. به همین منوال شروع هر صفحه از متن خطی مورب گذاشته و قبل از آغاز تصویر، به آن اشاره کرده‌ام تا دسترسی به آن آسان باشد.
 ۱۱. برای برخی از بزرگان ذکر شده در این کتاب شرح حال نوشتم و برخی از رجال حدیث که نام آنها ذکر نشده، جایی باز کردم؛ مانند فراس محمد ویس که مدیر مرکز از من خواست شرح حالی برای رجال حدیث در این کتاب نیز بنویسم و اشتباهات رجالی را تصحیح کنم. شرح حال بزرگان و رجال سندها تنها در اولین بار نوشته شد.
 ۱۲. علامت کاما (،) میان هر اسم از اسامی راویان سند گذاشتم تا از هم شناخته شوند.

۱۳. تحقیق کتاب را با ذکر فهرست‌بندی علمی به پایان رساندم.

- فهرست آیه‌های قرآن کریم
- فهرست احادیث نبوی
- فهرست آثاری که از صحابه و تابعین و تابعین تابعین ذکر شده است
- فهرست اسامی صحابه
- فهرست اسامی بزرگان و رجال حدیث
- فهرست کنیه‌ها
- فهرست احادیث ناآشنا و اثرها
- فهرست اقوام و قبیله‌ها
- فهرست مکان‌ها و کشورها
- فهرست اشعار
- فهرست موضوعات و فصل‌بندی کتاب
- فهرست منابع

در پایان خداوند را به خاطر این فرصت و نعمت‌هایی که به من داده، سپاس گفته و از او می‌خواهم که این عمل را خالصانه از من بپذیرد! ...

میقات حج

منابع

۱. ابن زباله، محمد بن حسن، اخبار المدینه، المحقق: صلاح عبد العزیز زین سلامه، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، ۱۴۲۴ق. / ۲۰۰۳م.
۲. ابن عساکر دمشقی، محمد بن هبة الله، إتحاف الزائر وإطراف المقيم للسائر فی زیارة النبی ﷺ المحقق: حسین محمد علی شکری، شركة دار الأرقم بن أبی الأرقم الطبعة الأولى.
۳. ابن عماد حنبلی، عبد الحی بن أحمد، شذرات الذهب فی أخبار من ذهب، تحقیق: محمود الأرنؤوط، دار ابن کثیر، دمشق - بیروت، ۱۴۰۶ق. ، ۱۹۸۶م.
۴. ابن قاضی شهبه، أبو بكر تقي الدين بن أحمد الأسدي الشهبی الدمشقی، طبقات الشافعیه، محقق: الحافظ عبد العليم خان، عالم الكتب، بیروت، ۱۴۰۷ق.
۵. ابن کثیر، أبو الفداء إسماعیل بن عمر القرشی البصری، البداية والنهاية، دار الفكر عام، ۱۴۰۷ق. ، ۱۹۸۶م.
۶. ابن نجار، محمد بن محمود، الدررة الثمينة فی اخبار المدینه، تحقیق: صلاح الدین بن عباس شکر، مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره، مدینه منوره، ۲۰۰۶م.

۷. ذهبی، شمس الدین ابو عبدالله محمد بن احمد، سیر أعلام النبلاء بإشراف شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۵ق. / ۱۹۸۵م.
۸. سمهودی، نورالدین ابوالحسن، وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى، دار الکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۹ق.
۹. سیوطی، جلال الدین، تاریخ الخلفاء محقق: حمدی الدمرداش، مكتبة نزار مصطفى الباز، ۱۴۲۵ق. / ۲۰۰۴م.
۱۰. صلاح الدین، محمد بن شاکر، فوات الوفيات، محقق: إحسان عباس، دار صادر، بیروت، ۱۹۷۴م.
۱۱. عتر، نور الدین، منهج النقد فی علوم الحديث، دار الفكر، دمشق، سوریه، ۱۴۰۱ق. / ۱۹۸۱م.
۱۲. مراغی، زین الدین أبو بکر بن الحسین بن عمر، تحقیق النصرة بتلخیص معالم دار الهجرة، تحقیق محمد عبدالجواد الأصمعی، المكتبة العلمیه، المدینة المنورة، ۱۴۰۱ق. / ۱۹۸۱م.
۱۳. یاقوت حموی، شهاب الدین أبو عبد الله، معجم الأدباء (إرشاد الأریب إلى معرفة الأديب) محقق: إحسان عباس، دار الغرب الإسلامی، بیروت، ۱۴۱۴ق. ، ۱۹۹۳م.